

بررسی وضعیت قلعه‌های نظامی استان کرمان

علی اصغر مقصودی^۱، معصومه السادات هاشمی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۹/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۲۵

چکیده

قلعه‌ها و ساختارهای نظامی، در تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی استان کرمان نقش تعیین کننده‌ای داشته‌اند، تاکنون بسیاری از قلعه‌های محدوده استان کرمان که از کاربری نظامی برخوردار بوده‌اند، به صورت خاص مورد شناسایی قرار نگرفته‌اند. این تحقیق، به عنوان تحقیقی توصیفی، با استفاده از روش مطالعه اسنادی و مشاهده با گردآوری اطلاعات لازم، به بررسی وضعیت قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان از دیدگاهی تاریخی و معماری پرداخته است. بر اساس این مطالعه، از تعداد ۳۸ قلعه نظامی موجود در استان کرمان، بیشترین تعداد قلعه در شهرستان کرمان وجود دارد؛ بیشترین کاربری مربوط به قلعه‌هایی با کاربری پناهگاهی - نظامی است؛ به لحاظ بستر ساخت، بیشترین قلعه‌ها از نوع قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای هستند؛ بیشترین تعداد قلعه در دوره ساسانی ساخته شده است؛ فراوانی قلعه‌های نظامی با تهرانگ پلانی مربع بیش از سایر گونه‌ها بوده است. در نهایت، با توجه به اهمیت حفظ میراث فرهنگی، ضروری است قلعه‌های موجود اعم از نظامی و غیر نظامی مورد توجه خاص گرفته و نهادها و سازمان‌های ذیربط با نگرشی بین بخشی نسبت به مرمت و نگهداری آن‌ها اقدامات لازم را انجام دهند.

واژگان کلیدی: قلعه‌های نظامی، کرمان، تاریخ، معماری

۱- دکترای جامعه‌شناسی، کرمان، دانشگاه شهید باهنر، پژوهشکده فرهنگ اسلام و ایران، (نویسنده مسئول)، تلفن: ۰۹۱۳۱۴۰۲۲۰۵، ایمیل: a.a.maghsoudi@uk.ac.ir
۲- کارشناس ارشد مرمت بناهای تاریخی، کرمان، دانشگاه شهید باهنر، کتابخانه مرکزی بخش نسخ خطی، تلفن: ۰۹۱۳۲۴۰۸۵۳، ایمیل: mas_h2005@yahoo.com

در هر دوره تاریخی، حکومت‌ها برای دفاع از سرزمین و دارایی‌های خود تدابیر خاصی اندیشیده‌اند. یکی از راهکارهای اساسی، ساخت قلعه بوده است. دژ یا قلعه محوطه‌ای محصور با دیوارها و برج‌هایی محکم است که برای اقامت سربازان یا سکنه بنا می‌شد. از این استحکامات به هنگام جنگ‌ها نیز استفاده می‌گردید و مردم زمانی که بیم حمله دشمن وجود داشت، در درون آن پناه می‌گرفتند. معمولاً در درون قلعه برای چندین ماه آذوقه زندگی موجود بود (تشکری، ۲۵: ۱۳۹۲).

همچنین به نظر می‌رسد هم پای روستاها و شهرهایی که به تدریج در میان حصارها و برج و باروها شکل گرفته و گسترش می‌یافتند، مجموعه‌هایی با ظاهری نسبتاً مشابه نیز به وجود آمده و شروع به توسعه نموده‌اند که از آن‌ها نیز با عنوان قلعه یاد می‌شود. بر این اساس می‌توان گفت که قلعه‌نشینی شکلی از سکونت و متفاوت از روستانشینی یا شهرنشینی بوده است (پارسی، ۱۳۶: ۱۳۸۳).

از نظر کارکردهای معماری، قلعه‌ها طیف وسیعی از سازه‌ها را در بر می‌گیرد. تنوع در شکل ظاهری قلعه‌ها موجب شده تا تصور شود که وجود قلعه‌ها، قبل از اینکه ناشی از ضرورت انطباق با محیط جغرافیایی خاصی بوده باشد و یا نتیجه شدت گرفتن ناامنی، متأثر از سبک معماری به خصوصی بوده است (دپلانول، ۱۳۸۵: ۲). به عبارت دیگر شکل قلعه نوعی معماری است که در موارد گوناگون به کار رفته و از ویژگی‌های کهن تمدن ایرانی در فلات آسیای مرکزی و خاور نزدیک است (نوربخش، ۱۴۷: ۱۳۶۶).

سرزمین ایران به لحاظ موقعیت خاص جغرافیایی و دارا بودن منابع طبیعی بسیار، همواره دستخوش تهاجمات، جنگ‌ها و لشکرکشی‌های درون مرزی و برون مرزی بوده است. در میان روایت‌هایی که مورخان یا جهانگردان از جغرافیای کرمان ارائه کرده‌اند، اشاره‌ای به دژها و قلعه‌های آن شده است. برای نمونه باستانی پاریزی مورخ معاصر در کتاب "وادی هفتواد" به نقل از تاریخ ایران در زمان ساسانیان و همچنین در کتاب تاریخ کرمان آمده است: «گشتاسب پسر لهراسب در سال ۵۷۷۲ از هبوط آدم به طالع میزان آن را بنا نهاد و در آن بنای آبادانی نهاد و آتشکده ساخت و بعد از آن اسکندر رومی بر ایران مستولی شد و ممالک ایران را به ملوک طوایف بخش کرد. کرمان در تصرف اشکانیان بود. در اواخر عهد ملوک طوایف در این خطه دلگشا، هفتواد نامی کرمانی، که امیر بود قلعه‌ای در بالای کوهی بساخت. اردشیر بابکان که سر سلسله و پادشاه اول ساسانیان بود، ملوک طوایف را در ایران برانداخت و به کرمان آمد. ملک هفتواد به طالع میزان بنای این

شهر عظیم گذاشت که اکنون آثار حصار و خندق آن در خارج، در شهر باقی است و آنرا موسوم به گواشیر نمود (وزیری، ۱۳۷۰: ۲۵).

از آنجا که قلعه‌ها و ساختارهای نظامی در تحولات سیاسی و اجتماعی منطقه کرمان نقش تعیین کننده‌ای داشته‌اند، بررسی چگونگی ساختار کالبدی و سازمان‌دهی قلعه‌ها در میزان اثربخشی آن‌ها در رویدادها، به ارتقای دانش تاریخی در مورد قلعه‌ها و نیز رفع ابهامات تاریخی کمک می‌کند. همچنین آموزه‌هایی برای حال و آینده در پی دارد. قلعه‌های محدوده استان کرمان که بسیاری از آن‌ها از کاربری نظامی برخوردار بوده‌اند، تاکنون به صورت خاص مورد شناسایی قرار نگرفته‌اند. این پژوهش درصدد انجام این مهم بوده است. شناسایی پراکنش و ویژگی‌های ساختاری، معماری و تاریخی قلعه‌های موجود نظامی استان کرمان و نوع بندی آن‌ها از مهم‌ترین اهداف این پژوهش بوده است. تاکنون تعداد محدودی مطالعه علمی بر پایه معماری و گونه شناسی، در مورد قلعه‌های تاریخی کرمان انجام شده است. برای نمونه، زارعی و حیدری باباکمال (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای با عنوان "اهمیت قلاع و استحکامات دوره قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویر لوت" به بررسی ۱۹ قلعه در حاشیه کویر پرداخته و نقش این قلعه‌ها را در امور نظامی، تدافعی و امنیتی منطقه بررسی نمودند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در قلاع دوره اسلامی شهداد، برج‌های مدور بزرگتر و با فاصله کمتر ساخته شده و دیوارها مستحکم‌تر بنا گشته‌اند. پرویز ورجاوند (۱۳۵۱) در مقاله "قلعه سنگ سیرجان و آتشدان سنگی آن" نیز به بررسی تاریخی و کالبدی بنای قلعه پرداخته و پلکان سنگی را مرتبط با آتشدان دانسته است. همچنین محمد مهربار (۱۳۸۳)، در مقاله "سیمای تاریخی ارگ بم" به بررسی تاریخی ارگ بم پرداخته و فضاهای ارگ در ارتباط با کارکردهای آن‌ها معرفی نموده است. امان زادگان و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله "واکاوی سیر تحول قلعه‌های ایرانی-اسلامی" به بررسی و واکاوی معماری و شهرسازی قلعه و قلعه شهرهای ایرانی-اسلامی می‌پردازد. از مطالعات دیگری که در مورد قلعه‌ها انجام گرفته است، پرونده‌های ثبتی سازمان میراث فرهنگی کرمان از تعدادی قلاع محدود کرمان می‌باشد که عموماً کاستی‌هایی داشته و داده‌های ثبت شده نیاز به بازنگری و به روز رسانی دارند زیرا مستند نگاری، با توجه به گذر زمان، نیاز به بازبینی وضع موجود دارد.

روش شناسی تحقیق

جمع‌آوری اطلاعات برای دستیابی به این اهداف، با استفاده از مطالعه اسنادی و

مشاهده انجام گرفته است. همچنین از وضعیت کنونی و عوارض پیرامون تمامی قلاع نظامی منطقه کرمان توصیف و گزارش دقیقی به همراه نقشه و کروکی بنا تهیه شده و عکس برداری از تمامی جهات و داخل بنای قلعه‌ها صورت گرفته است. در نهایت با استفاده از داده‌های جمع آوری شده هر کدام از قلعه‌های نظامی از منظر تاریخی، موقعیت مکانی، کارکرد، ویژگی‌های معماری، آسیب شناسی، مصالح و تزئینات مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

یافته‌های تحقیق

استان کرمان با موقعیت خاص جغرافیایی و دارا بودن منابع طبیعی بسیار، همواره دستخوش تهاجمات، جنگ‌ها و لشکرکشی‌ها بوده است. مطالعه‌ی قلعه‌ها و استحکامات دفاعی کرمان در دوره‌های تاریخی مختلف نشان می‌دهد که شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر منطقه، نقش مهمی در کیفیت ساخت استحکامات دفاعی، تعداد و موقعیت استقرار آن‌ها داشته است. این شرایط با تأثیر گذاشتن بر وضعیت نظم و امنیت حاکم بر منطقه موجب توجه دولتمردان و مردم به تقویت بنیه دفاعی خود برای حفظ و تقویت نظم و امنیت شده‌اند. نمود عینی این توجه، افزایش استحکامات دفاعی به طور عام و قلعه‌ها به طور خاص بوده است. قلعه‌هایی که متأثر از شرایط سیاسی و اجتماعی به گونه‌های مختلف ساخته شده‌اند و بنا به شرایط از کاربری‌های مختلفی برخوردار بوده‌اند.

محدوده تحقیق در این پروژه استان کرمان می‌باشد و دوره تاریخی مورد بررسی، پیش از اسلام و بعد از اسلام است. از این رو، قلعه‌ها به لحاظ معماری و کارکرد نیز مورد بررسی قرار گرفته‌اند. برای بررسی این قلعه‌ها، مواردی به شرح زیر مورد توجه قرار گرفته‌اند:

- حصار: این بخش از قلعه از دو بخش شامل دیوارها و برج‌ها تشکیل شده است. دیوارها، ساختاری یکپارچه از چینه، خشت، آجر و سنگ دارند که با ارتفاع مناسب پیرامون محدوده ساخته می‌شده است. در پای دیوارها از مصالح سنگ استفاده می‌شده است و در بالای دیوارها، بازشوها و کنگره‌ها ساخته می‌شدند. برج‌ها نیز ساختارهایی بودند که با پلان مربع، مستطیل یا دایره ساخته می‌شدند. وجود این برج‌ها در گوشه‌های قلعه به استحکام دیوارها کمک کرده و امکان دیده بانی را نیز فراهم می‌ساخته است. معمولاً در برج‌ها از تزئینات و گره‌چینی نیز استفاده می‌شده است.

- خندق: گودال‌هایی با عمق و عرض زیاد که پیرامون حصار، حفر و با آب پر

می‌شدند تا امکان دستیابی دشمن به دیوارهای قلعه وجود نداشته باشد.

- دروازه: یکی از مهم‌ترین بخش‌های حصار محسوب می‌شدند که دسترسی اصلی به داخل و خارج قلعه از طریق آن صورت می‌گرفته است. از این رو، نگهداری و کنترل تردها در دروازه‌ها انجام می‌شده است. معمولاً در طبقه بالای دروازه محلی برای اقامت نگهبانان نیز ساخته می‌شده است.

قلعه‌ها را براساس بستر ساخت نیز می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف) قلعه‌های کوهستانی: این نوع قلعه‌ها الگوی پلانی منظمی نداشتند و بر بستر طبیعی و در جاهای صعب العبور ساخته می‌شدند. این نوع قلعه‌ها به چند دسته تقسیم می‌شوند: ۱) قلعه‌های کوهستانی نظامی و مسکونی (۲) قلعه‌های راهداری و ارتباطی (۳) قلعه‌های نظامی سرحدی و سوق الجیشی و ۴) قلعه‌های کوهستانی با نام قلعه دختر.

ب) قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای: این نوع قلعه‌ها را می‌توان شکل اولیه و هسته اولیه شهرها دانست که معمولاً در کنار راه‌های مهم و رودخانه‌ها یا قنات و معمولاً در نقطه‌ای بلندتر از اطراف خود قرار می‌گرفتند. این قلعه‌ها معمولاً دارای سه بخش عمده بودند: ۱) ربض (۲) شارستان (۳) ارگ یا حاکم نشین (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶).

به لحاظ کاربرد نیز می‌توان با توجه به معماری قلعه‌ها و موقعیت قرارگیری آن‌ها در محیط، آن‌ها را به سه دسته تقسیم کرد:

۱- قلعه مسکونی (خانه‌های اربابی)، ۲- قلعه کاروانسرا ۳- قلعه نظامی

قلعه‌های مسکونی: این قلعه‌ها با پلان مشخص و طراحی شده، توسط مالک یا ارباب ساخته می‌شده است و دارای فضاهایی برای سکونت خانواده، رعایا و محل احشام بوده است. این قلعه‌ها همانند قلعه‌های دیگر دارای برج و بارو نیز بوده‌اند.

قلعه کاروانسرا: این فضاها برای اسکان، پناهگاه موقت و امنیت افراد در مسیرهای بین شهرها و آبادی‌ها ساخته می‌شدند؛ با توجه به کاربرد تأمین امنیت، به قلعه‌های نظامی شبیه هستند.

قلعه نظامی: این قلعه‌ها به عنوان پایگاه‌های نظامی، مراکز حکومتی، محل اسکان افراد در مواقع جنگ، دژهای دفاعی و مسئول تأمین امنیت کشوری و منطقه‌ای بوده‌اند.

قلعه‌های نظامی را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

۱- قلعه با کاربرد پناهگاه در مواقع جنگ (نظامی - پناهگاهی): این قلعه‌ها غالباً در حاشیه یا نزدیکی شهر و روستا ساخته می‌شدند، در هنگام جنگ محل اسکان افراد غیر نظامی و نظامی و در مواقع صلح محل اسکان نظامیان بوده است.

۲- قلعه صرفاً نظامی: این گونه قلعه‌ها غالباً در فاصله‌ای از شهر یا روستا و یا در مسیر راه‌های مهم قرار داشتند. معمولاً در نقطه‌ای بلندتر از محیط پیرامونی قرار می‌گرفتند تا تسلط کامل بر اطراف خود داشته باشند و محل اسکان نظامیان بوده‌اند.

۳- ارگ قلعه (حاکم نشین): این گونه قلعه‌ها جزء مراکز حکومتی بوده و همچنین شامل بخش عامه نشین (شارستان) نیز می‌باشند. در اغلب این گونه قلعه‌ها دو حصار درونی و بیرونی وجود داشته است.

۴- قلعه دختر: اکثر این قلعه‌ها بر بلندی و غالباً نقاط صعب العبور قرار دارند و دوره ساخت آن‌ها معمولاً مربوط به قبل از اسلام و خصوصاً دوره ساسانی است. علت نام گذاری آن‌ها به نام قلعه دختر به علت تسخیر ناپذیر بودن و غیر قابل دسترس بودن می‌باشد.

این نوع قلعه‌ها به لحاظ معماری و ساختاری دارای تمام یا بخشی از این ویژگی‌ها بوده‌اند:

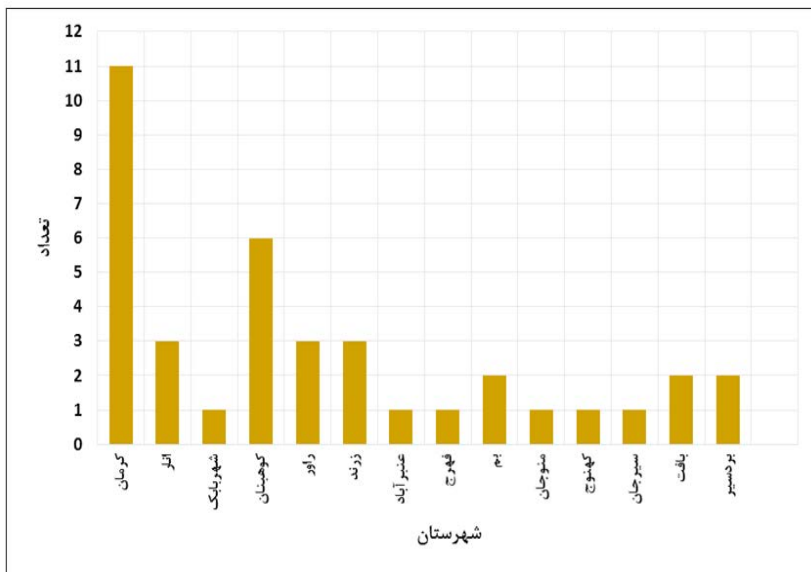
۱) درونگرا بودن و دارای حداقل بازشوها؛ ۲) ارتفاع زیاد باروها؛ ۳) قرارگیری بر روی بلندی‌های صعب العبور؛ ۴) وجود خندق پیرامون؛ ۵) وجود محل‌های تیراندازیمتعدد؛ ۶) ضخامت زیاد باروها جهت افزایش استحکام؛ ۷) استفاده از خشت و آجر و سنگ در ساخت قلعه؛

تجزیه و تحلیل

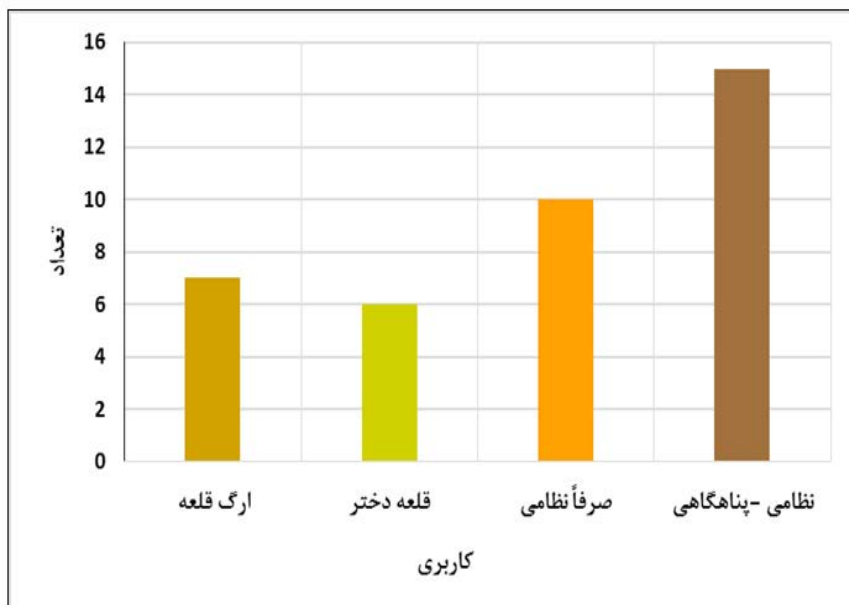
با توجه به هدف تحقیق که شناسایی و معرفی قلعه‌های نظامی استان کرمان بوده است، با بررسی‌های انجام شده و با توجه به تعریف قلعه‌های نظامی تعداد ۳۸ قلعه که هنوز بقایای آن موجود است، در استان کرمان شناسایی شد. کرمان با ۱۱ قلعه؛ کوهبنان با ۶ قلعه؛ انار، راور و زرنند، هر یک با ۳ قلعه؛ بم، بافت و بردسیر هر یک با دو قلعه؛ شهر بابک، عنبرآباد، فهرج، منوجان، کهنوج و سیرجان هر یک با ۱ قلعه به ترتیب دارای بیشترین قلعه‌های نظامی موجود هستند (شکل ۱).

بر اساس تقسیم‌بندی چهارگانه انواع قلعه‌های نظامی به لحاظ کاربری، مشخص شد که از مجموع ۳۸ قلعه نظامی موجود تعداد ۱۵ قلعه دارای کارکرد پناهگاه در مواقع جنگ، تعداد ۱۰ قلعه دارای کاربری صرفاً نظامی، تعداد ۷ قلعه از نوع ارگ قلعه و تعداد ۶ قلعه از نوع قلعه دختر هستند (شکل ۲).

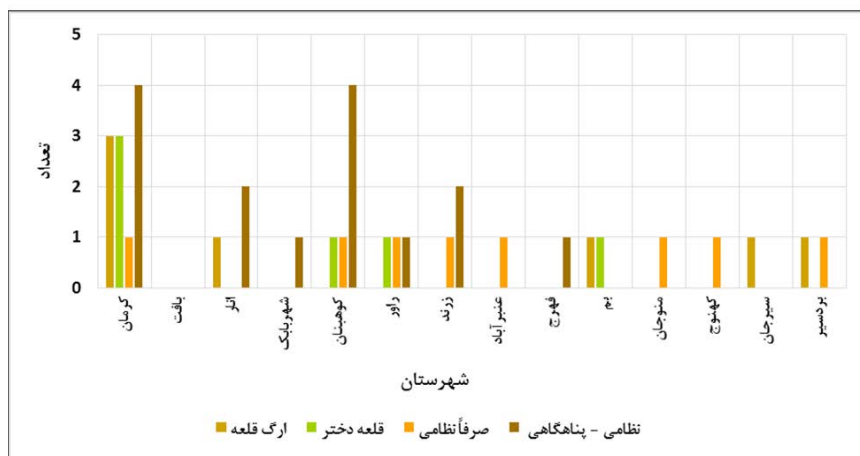

شکل ۱- فراوانی قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان به تفکیک شهرستان

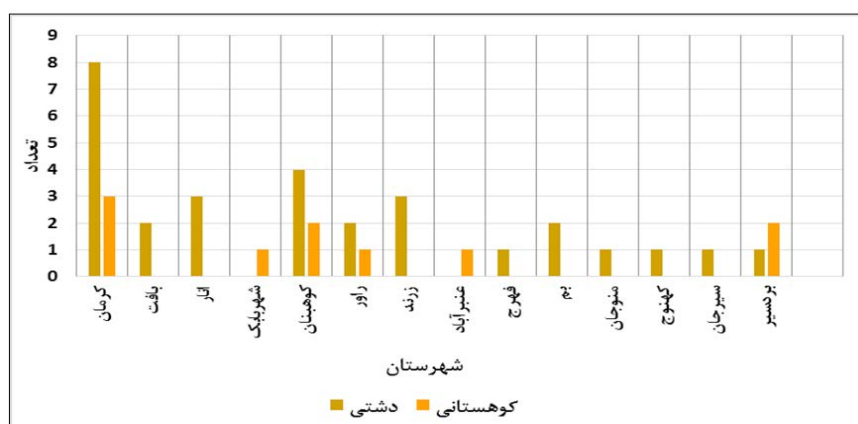

شکل ۲- فراوانی قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان به تفکیک کاربری

فراوانی انواع چهار گانه قلعه‌های نظامی در شهرستان‌های استان نیز قابل توجه است (شکل ۳).

شکل ۳- فراوانی قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان به لحاظ کاربری به تفکیک شهرستان بر اساس تقسیم‌بندی دوگانه قلعه‌های نظامی به لحاظ بستر ساخت، مشخص شد که از کل ۳۸ قلعه نظامی موجود، ۹ قلعه از نوع قلعه‌های کوهستانی و ۲۹ قلعه از نوع قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای هستند. فراوانی انواع دوگانه قلعه‌های نظامی به لحاظ بستر ساخت در شهرستان‌های استان نیز قابل توجه است (شکل ۴).

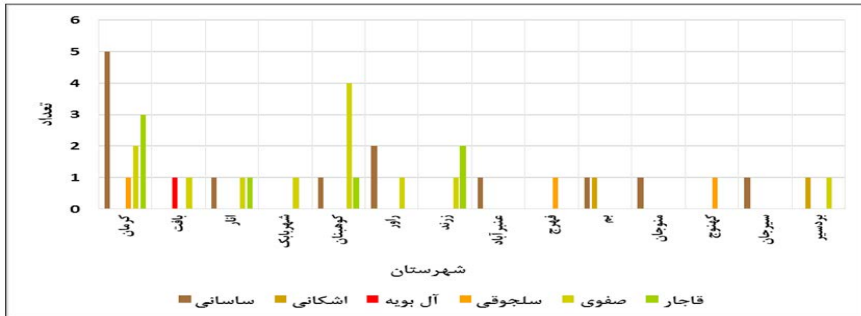

شکل ۴- فراوانی قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان به لحاظ بستر ساخت به تفکیک شهرستان

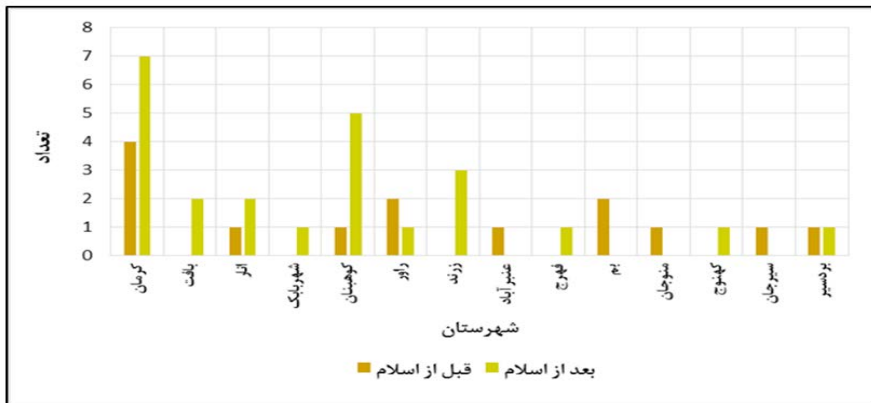

بر اساس تقسیم‌بندی قلعه‌های نظامی به لحاظ دوره تاریخی، مشخص شد که تعداد ۱۳ قلعه در دوره ساسانی، تعداد ۱۲ قلعه در دوره صفوی، تعداد ۷ قلعه در دوره قاجار، تعداد ۳ قلعه در دوره سلجوقی، تعداد ۲ قلعه در دوره اشکانی و تعداد ۱ قلعه در دوره آل بویه ساخته شده‌اند. فراوانی این قلعه‌ها به لحاظ دوره تاریخی در شهرستان‌های استان کرمان قابل توجه است (شکل ۵).

شکل ۵- فراوانی قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان به لحاظ دوره تاریخی به تفکیک شهرستان بررسی یافته‌ها نشان می‌دهد که تعداد ۱۵ قلعه نظامی در دوران قبل از اسلام و تعداد ۲۳ قلعه نظامی در دوران بعد از اسلام در استان کرمان بنا شده‌اند. فراوانی این قلعه‌ها به لحاظ دوره تاریخی در شهرستان‌های استان کرمان نیز قابل توجه است (شکل ۶).

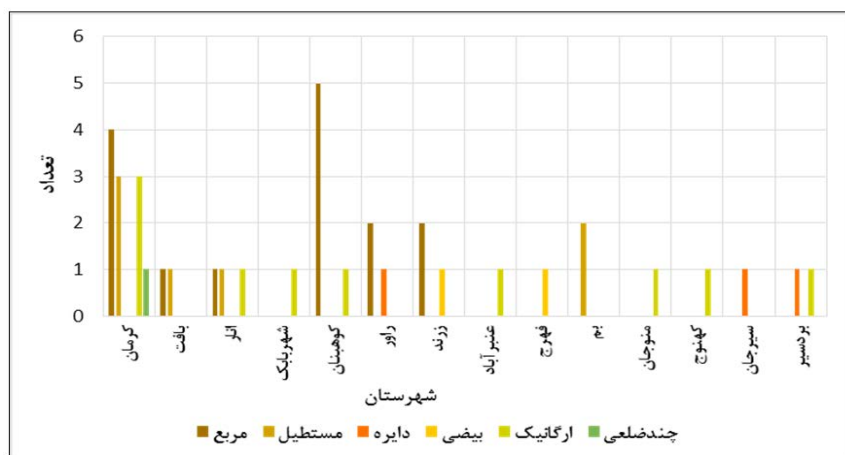

شکل ۶- فراوانی قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان بر مبنای ساخت در دوران قبل و بعد از اسلام به تفکیک شهرستان

با بررسی صورت گرفته در مورد کالبد قلعه‌های نظامی استان کرمان، به این نتیجه

می‌رسیم که فراوانی قلعه‌های نظامی با تهرانگ پلانی مربع بیش از سایر گونه‌ها بوده است تا امکان اشراف بر مناطق پیرامونی را به حداکثر برساند. فرم چند ضلعی نامنظم نیز کمترین فراوانی را در بین قلعه‌ها داشته است. همچنین فرم پلان مربع با تعداد ۱۵ بنا بیشترین کاربرد را در ساخت قلعه‌ها داشته است. فرم ارگانیک با ۱۰ بنا در رتبه دوم و فرم مستطیل با ۷ بنا در رتبه سوم جای دارد. فرم‌های دایره با ۳ بنا، فرم بیضی با ۲ بنا و فرم چند ضلعی با ۱ بنا در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. فراوانی طرح پلانی قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان به تفکیک شهرستان نیز قابل توجه است (شکل ۷).

شکل ۷- فراوانی طرح پلانی قلعه‌های نظامی موجود استان کرمان به تفکیک شهرستان

نتیجه‌گیری

با توجه به هدف تحقیق که شناسایی و معرفی قلعه‌های نظامی استان کرمان بوده است، با توجه به تعریف قلعه‌های نظامی، مشخص شد که تعداد ۳۸ قلعه، که هنوز بقایای آن موجود است، در استان کرمان وجود دارد. از این تعداد، شهرستان کرمان با ۱۱ قلعه، دارای بیشترین فراوانی قلعه در کل استان است. بر اساس تقسیم‌بندی چهارگانه انواع قلعه‌های نظامی به لحاظ کاربری، مشخص شد که از مجموع کل قلعه نظامی موجود، بیشترین کاربری مربوط به قلعه‌هایی با کاربری پناهگاهی- نظامی و کمترین مربوط به قلعه‌هایی با کاربری قلعه دختر است. بر اساس تقسیم‌بندی دوگانه قلعه‌های نظامی به لحاظ بستر ساخت، از کل ۳۸ قلعه نظامی موجود، ۹ قلعه از نوع قلعه‌های کوهستانی و ۲۹ قلعه از نوع قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای هستند. به لحاظ دوره تاریخی، مشخص شد

که بیشترین تعداد قلعه در دوره ساسانی و کمترین تعداد قلعه در دوره آل بویه ساخته شده است. علاوه بر آن، با بررسی کالبد قلعه‌های نظامی استان کرمان، به این نتیجه می‌رسیم که فراوانی قلعه‌های نظامی با تهرانگ پلانی مربع بیش از سایر گونه‌ها بوده است. این وضعیت امکان اشراف بر مناطق پیرامونی را به حداکثر می‌رسانده است. فرم چند ضلعی نامنظم نیز کمترین فراوانی را در بین قلعه‌ها داشته است. در نهایت، با توجه به اهمیت حفظ میراث فرهنگی، ضروری است قلعه‌های موجود اعم از نظامی و غیر نظامی مورد توجه خاص گرفته و نهادها و سازمان‌های ذیربط با نگرشی بین‌بخشی نسبت به مرمت و نگهداری آن‌ها اقدامات لازم را انجام دهند.

منابع

- امان زادگان، الهام؛ حسین امان زادگان؛ محمد امان زادگان و مریم امان زادگان، ۱۳۹۴. واکاوی سیر تحول قلعه‌های ایرانی - اسلامی، اولین همایش ملی معماری ایرانی، اسلامی (سیمای دیروز چشم انداز فردا)، شیراز، شهرداری شیراز و سازمان نظام مهندسی
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، ۱۳۶۹. هشت الهفت، نشر تهران
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، ۱۳۵۵. پیغمبر دزدان، ناشر علم
- پارسی، فرامرز، ۱۳۸۳ "قلعه رودخان"، مجله معمار، شماره ۲۸، آذر و دی ۱۳۸۳، ص ۱۳۴ - ۱۳۹
- پازوکی طرودی، ناصر، ۱۳۷۶. استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی، نشر سازمان میراث فرهنگی کشور
- تشکر بافقی، بهنام، ۱۳۹۴. قلعه‌ها و استحکامات دفاعی یزد (بررسی تطبیقی و گونه شناسی کارکردی)، نشر نیکوروش
- تشکری، بهنام، ۱۳۹۲. گونه شناسی کارکردی قلعه‌های تاریخی یزد، اولین کنفرانس ملی معماری و شهرسازی اسلامی و ترسیم سیمای شهری پایدار با گذر از معماری ایرانی-اسلامی و هویت گمشده آن، زاهدان، مرکز آموزش علمی-کاربردی زاهدان ۲،
- جلالی نژاد، حمید و گنجوی، امیر، طراحی شهری - محیطی تپه‌های قلعه اردشیر و قلعه دختر - کرمان، مهندسین مشاور بافت شهر
- حاکمی، علی، ۱۳۸۵. گزارش هست فصل بررسی و کاوش در شهداد (دشت لوت)، پژوهشگاه میراث فرهنگی
- حیدری، احمد و نصراللهی، صلاح، ۱۳۹۲. بررسی قلعه‌های نظامی منطقه بانه در دوره تاریخی اشکانی و ساسانی، اولین همایش ملی باستان شناسی ایران، بیرجند، دانشگاه هنر بیرجند
- دانشور، محمد، ۱۳۸۹. از قلعه دختر تا دقیانوس، نشر مرکز کرمان شناسی
- دیپلانول، ۱۳۵۸. "مطالعاتی درباره‌ی جغرافیای انسانی شمال ایران"، ترجمه‌ی سیروس سهامی، چ دوم، مشهد:

انتشارات مشهد.

- زارعی، محمدابراهیم و حیدری باباکمال، یدالله، ۱۳۹۳. اهمیت قلاع و استحکامات دوره ی قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویر لوت مجله پژوهش های باستان شناسی ایران
- صفا، عزیزالله، ۱۳۹۰. تاریخ جیرفت و کهنوج، نشر مرکز کرمان شناسی
- کاریخش راوری، ماشا...، ۱۳۷۵. راور شهری در حاشیه کویر، نشر کرمانشناسی، چاپ دوم
- کشاورز، محسن، ۱۳۹۴، قلعه سنگ به روایت تصویر، مجله آثار درخشان، نشر عصر مدرن
- گزارش ثبتی قلعه‌ها، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور
- متدین، محمود، ۱۳۸۹. تاریخ کرمان، نشر گلی
- مهریار، محمد، ۱۳۸۳. سیمای تاریخی ارگ بم، مجله اثر شماره ۳۶ و ۳۷
- نوریخش، حمید، ۱۳۶۶. "ارگ بم"، تاریخ مختصری از تحول شهرنشینی و شهرسازی در ایران، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ورجاوند، پرویز، ۱۳۵۱. قلعه سنگ سیرجان و آتشدان سنگی آن، بررسی های تاریخی، شماره ۴۰
- وزیری، احمدعلی خان، ۱۳۷۰. تاریخ کرمان، نشر تهران علمی
- وزیری، احمدعلی خان، ۱۳۷۷. جغرافیای کرمان، نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی

